

HALK ŞAİRLERİNİN DİLİYLE DEYİMLER

IDIOMS BY EXPRESSION OF MINSTRELS

Ahmet DAĞLI*

Cafer ÖZDEMİR**

Öz

Kalıp sözler, bir dilin söz varlığı açısından ifade kabiliyeti, zenginliği, etkin söz söyleme gücü ve işlenmişlik seviyesi hakkında ipuçları taşır. Barındırdığı söz sanatları, evrensel tecrübeler ve az sözle çok şeyi anlatabilme gibi özellikleriyle bu yapılar, güçlü bir şairin kaleminden çıkmış izlenimi verir; ancak onlar anonim ürünlerdir. Örneğin bir kalıp söz çeşidi kabul edilen deyimler üzerinde art zamanlı yöntemle çalışmak, onların ilk şeklini veya ilk söyleyenini bulma imkânı vermez. Ancak biliyoruz ki bu ürünler halkın ortak belleğinde uzun zaman işlenip değişikliklere uğradıktan sonra bugünkü şekline ulaşmıştır.

Halka ait bir ürün olan deyimlerin şair ruhlu ilk sahibine ulaşmak bu makalenin konusu olmamakla birlikte, halk şairlerinin şiirlerinde deyimlerden çokça yararlandığı malumdur. O halde âşıklar, şiirlerinde deyimleri halkın kullandığı gibi bilinen anlamıyla mı kullanmıştır, yoksa şairlik vasıfları onları bu deyimler üzerinde değişiklikler yapmaya, çeşitli sanatlarla onlara yeni anlamlar katmaya teşvik etmiş midir? Bazı şiirler deyimlerin ilk dönemlerine ait izler taşıyabilir mi? Edebî bir yapısı olan deyimler, edebî yeteneğe sahip insanların dilinde nasıl yoğunlaşmıştır? Çalışmada bu sorular tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk şiiri, söz varlığı, deyim, kalıp söz

Abstract

Formulaic words provide insights into how a language is rich and versatile with its capacity of expression in terms of its vocabulary. These structures with their figures of speech, universal experiences and ability to express more with less words seem like they are the products of a poet; however, they are merely anonymous. For instance, working diachronically on idioms which are regarded as formulaic structures does not lead to finding out their original version or who might have said them in the first place. However, we know that these structures have transformed into their current versions as a result of being processed in the memory of the community's mutual memory.

Although it is not the purpose of this paper to find out the first poet-spirited owner of these idioms, it is commonly known that folk poets have frequently made use of idioms. Thus, have poets used idioms in their poems in the same as common folk, or has their poetic characteristic encouraged them to change them and add new meanings to them by using certain figures of speech? Could certain poems be carrying traces of those idioms' original versions? How have idioms with their literary structures been used by poems with their literary ability? This paper aims to discuss these questions.

Key words: Folk poem, vocabulary, idiom, formulaic words

Giriş

Toplumların dilsel zenginliklerinin tarihî derinliklerine inildiğinde atasözleri ve deyimlerin, kökleri en uzak geçmişe uzanan ürünlerden olduğu görülmektedir. Bir 11. yüzyıl eseri olan Divanü Lügati't-Türk'te atasözünün, bundan sekiz yüzyıl önceki

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu-Türkiye. El-mek: ahmetdagli@turkhalkbilimi.org.

** Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun-Türkiye. El-mek: cafer.ozdemir@omu.edu.tr

dönemden bugünkü işleviyle günümüze miras kalmış yapılar olarak “saw” adıyla yer alması bu fikri desteklemektedir (Atalay, 1999: 154).

Bu kendine has yapıların yüzyıllar boyu canlı kalabilmesi, toplumdaki tüm bireylerin ona ihtiyaç duyması ve bireysel kullanımlarında anlamına başvurması sayesinde. Atasözü ve deyimlerin oluşumu için uzun zaman gerektiği gerçeğinden hareketle, bir toplumda bu tür yapıların sayıca fazla olmasının, o toplumun çok köklü bir geçmişe sahip olduğuna delil teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Milletlerin uzun hayat tecrübelerinin sonucu olarak ortak hafızalarında uzun zaman sürecinde hem dil hem anlam olarak bir imbikten süzülür gibi işlenmiş olan deyimlerin söyleyiş güzelliği ve içerdiği derin anlamlar, onları farklı kılar ve dikkatlerin bu yapılar üzerine yoğunlaşmasını sağlar. Atasözlerinde olduğu gibi anonim bir yapıya sahip olan deyimler, milletlerin kimlikleri gibidir ve ait oldukları toplumun hayat felsefesini ve sanatsal yönünü yansıtır. Toplum hafızası onları son şeklini verinceye kadar hem içerik hem de şekil açısından bir şair titizliğiyle oluşturur. Az sözle evrensel ve genel geçer doğruları anlatmaları ve edebi açıdan değerli yapılar olmaları onların şiirlerde de çokça yer bulmasına olanak sağlar.

İletişim esnasında gönderici ve alıcıyı dili kullanma zahmetinden kurtaran atasözü ve deyimler, az sözle çok şey anlatma ve anlama imkânının yanı sıra, her iki tarafa da aynı kültürün üyesi olduklarını hatırlatarak onlara iletişim hazzı ve aidiyet duygusu yaşatırlar.

Herhangi sava sahip olarak karşıdakini ikna etmeye çalışan insan, öne sürdüğü fikriyle aynı doğrultuda bir deyim ya da atasözüne de yer verdiğinde, haklılığını ispatlama ve karşı tarafı ikna etme konusunda üstün duruma gelir. Çünkü deyimler ve atasözleri toplum üyelerinin önceden ilan ettikleri kabulleridir ve evrensel konulardaki tecrübeler sonucunda oluşmuş genel geçer kurallardır. İnsanların bu sözlerin doğruluğuna olan itimadı kuru kuruya bir inanç biçiminde değil, aksine pek çoğunun bizzat yaşayarak kendilerinin tecrübe ettikleri doğrulardır. Bu yüzden birbirinin tersini iddia eden bazı atasözleri ve deyimler vardır ki yine de ikisi birden değerini korumaya devam eder. Toplum için olumlu anlam ifade edenlerin fazla olduğunu, olumsuz anlam içerenlerin sınırlı sayıda olduğunu söyleyebiliriz. “İyilik eden iyilik bulur.” ve “İyiliğe iyilik olsaydı koca öküzü bıçak olmazdı.” atasözleri bu durumun kanıtıdır.

Bu makalenin inceleme konusu olan deyimler, biçimsel açıdan atasözleriyle aynı hususiyetlere sahiptir. En az iki sözcükten oluşan kısa ve özlü sözlerdir. Çoğunluğu sözcük öbeği durumundadır, ancak cümle şeklinde de olabilirler. Kalıplaşmış olan yapılarıyla sözdizimleri bozulamaz, sözcüklerinin yerleri de tıpkı atasözlerinde olduğu gibi, değiştirilemez.

Ömer Asım Aksoy, atasözü, deyim ve her ikisi de olmayan bazı sözlerin birbirine karıştırıldığını, aralarında çoğu zaman kesin bir sınır bulunmamasının birbirleriyle karıştırılmasına sebep olduğunu söyler. Bunların özlü, hoş giden ve kalıpsal anlatım aracı olmaları, bu yapıların birbirine karıştırmanın başlıca sebebidir. Özellikle atasözleri ve deyimleri birbirinden ayırmak çoğu zaman zordur. (1988/: 13) Bunun yanında deyimler sonlarının masdarlı kullanılarak cümlelerin içerisine bir öge şeklinde entegre edilebildikleri için bazı atasözlerinde zamanla deyimleşme yaşanabilmektedir. Örneğin İsmail Parlatır “*Ayağını yorganına göre uzat.*”/ “*ayağını yorganına göre uzatmak*” ifadelerini hem atasözü hem de deyim olarak almıştır. (2007: 5);

Atasözü ve deyim olmayan ancak deyimler gibi bir kültür ögesi ve taşıyıcısı kabul edilen bu yapılar bilimsel araştırmalarda eşdizim (collocation) olarak anılır (Doğan, 2014: 507-518). Doğan, deyimlerle kimi isim+fiil kuruluşunda olan eşdizimsel yapıların genel ve

özel amaçlı Türkçe sözlüklere de birlikte alındığını, kimi fiisel eşdizimsel yapıların birleşik fiil ve deyim tipi sözcük birleşmeleriyle etiketlendiğini dile getirir (2015a: 67-84; 2015b).

Atasözü ve deyimler, şiirsel biçimleri, edebî sanatlarla süslenmiş içerikleri ve evrensel nitelikte kalıcı mesajlarıyla şiirlere benzetilir. Kullanıldıkları bağlamlarda diğer yapılarla karşılaştırıldığında bu yapılarda ifadesi zor bir farklılık, bir deyiş güzelliği ve soyluluk olduğu düşünülür. Hatta tüm toplumun ortak doğruları olması ve yapılarındaki bir sözcüğün eş anlamlılarıyla bile değiştirmek istenmemesi sebebiyle bu yapılar, ait oldukları toplumlarda kutsala yakın bir değerde görülmüştür. Bu yüzden içerdiği genel geçer bilgiler sorgulanmaz, doğruları kabul edilir.

Şairler şiirlerinin ahenkli ve onu ölümsüzleştirecek hikmetlerle dolu olmasını isterler. Halkın ortak şuurunun ürünleri olan deyim ve atasözlerinde şairlerin arzu ettikleri bu özelliklerin her ikisi birden mevcuttur. Bu yüzden âşıklar da onlara kayıtsız kalmamışlar ve şiirlerinde bunları sıklıkla kullanmışlardır.

Âşık edebiyatı, Türk toplumunun tarih sahnesine çıkışıyla aynı yaşta bir edebiyat geleneğidir. Bu toplumun kendi öz malı olan bu edebiyat, ilk zamanlardan günümüze kadar kesinti olmaksızın süregelen ve devam eden millî bir edebiyattır¹. Bu gelenek gücünü, halkın içinde yetişen temsilcilerinin eserlerinde dil, kültür, gelenek-görenek, inanç, yaşanan hayat vb. konularda doğrudan halkın tercihlerini eserlerine taşımasından alır. Dolayısıyla bu şiirlerde Türk coğrafyası ve Türk insanı görülecektir.

Bu çalışmada halkın kendi ürünü ve ortak ifade tarzı olan deyimlerin Âşık edebiyatı temsilcilerinin dörtlüklerine nasıl yansıdığı, şairlerin bu şiirsel yapılardan hangi amaçlarla yararlandıkları irdelenmiştir.

1. Anlamı veya Biçimi Üzerinde Değişiklik Yapılarak Kullanılan Deyimler

1. 1. “Akla karayı seçmek”

Dostlarını düşman etti vafını yazdı diye
Doğru yolu terk edüben eğriden gezdi diye
Nice güman düşürürler Ruhsatı azdı diye
Bihamdillah *akımı karadan seçtim* çok şükür Ruhsatı (Kaya, 1999: 400)

“Akla karayı seçmek”, sözlükte “çok sıkıntı çekmek, güçlüklerle katlanmak” anlamındadır. Deyim burada biçim yönünden farklı kullanıldığı gibi, içerik olarak da anlam alanı genişletilmiş, deyim yeni bir anlam kazandırılmıştır. İlk üç dizeden anlaşıldığına göre Ruhsatı’nın dostları doğru yolu terk ederek yanlış işler peşine düşmüşlerdir. Ancak Ruhsatı de bu yanlışlıkları ortaya dökmüştür. Bunu yaptığı için Ruhsatı asıl eğri işler yapan dostları tarafından “doğruları terk eden eğri kişi” ilan edilmiştir. Üstelik bu kişiler onun azdığına da diğer insanları inandırmışlardır. Ruhsatı burada “akla karayı seçmek” deyimini ustaca iki anlama gelecek şekilde kullanmıştır ki her iki anlam da Ruhsatı’yi ifade eder: Birincisi deyim gerçek anlamında kendisinin düşürüldüğü bu durumdan kurtulabilmek için “akla karayı seç” tiği, yani çok sıkıntı çektiği şeklindedir. Diğer anlam ise “akın ve karanın ortaya çıkması” anlamında kendisine iftira atılmasına rağmen kimin doğru, kimin yanlış olduğunu ortaya çıkardığını, yani kimin ak, kimin kara olduğuna insanları ikna etmeyi başardığıdır ki Ruhsatı bunu başardığına

¹ Bu edebiyatı temellendiren ve ilk mahsullerini verenlerin “ozan, şaman, kam, baksı”lar olduğunu biliyoruz. Bu sanatçılar kopuz eşliğinde şiir sanatını icra etmeleri yanında, hekimlik, gelecekte haber verme, ruhlarla görüşme, ölümlerin ruhlarını gökyüzüne çıkarma gibi işlevlere sahiptiler (Şişman, 2002: 68-69). Bu özellikleriyle Türk halk şiiri geleneği ilk temsilcilerinden itibaren, halkın gözünde hep kutsala yakın bir değer ve itibara sahip olmuştur.

şükrediyor. Yani şair “akla kararı seçmek” (çok zorlanmak) pahasına “ak ile karanın seçilmesi”ni (doğrunun yanlışın ayırt edilmesi) sağladığını anlatıyor. Ak (doğru, iyi) olanın kendisi olduğunu ise aitlik eki “-im” (akımı) ile sezdiriyor. Bu ek aynı zamanda deyimim ikinci ve asıl önemli olan anlamının sezilmesini sağlayan ektir. Şair burada deyimim gündelik kullanımıyla yetinmeyip yaptığı küçük değişiklikler ile zengin bir ifade gücüne ve duygu değerine kavuşturmuştur.

1. 2. “Anadan Görmek”

Hatırlayıp sorar m(1) ola hâlimden
Kırpikleri kara, kalem kaşlı yâr
Zikr-ü fikri gitmez benim dilimden
Anadan gülmedik garib başlı yâr Dertli (Köprülü, 2004. 705)

Bu deyim “aileden görme, geleneksel” (Parlatır, 2007: 89) anlamında kullanılır. Şair burada “anadan gülme” şeklinde deyimim hem biçim hem de anlamını bozarak yeni bir kullanım oluşturmuştur. Ancak şairin oluşturduğu bu yeni şekil, kelime benzerliği dolayısıyla “anadan görme” deyimini hatırlatmakta hatta ilk anda okurun zihninde bu deyimim orijinal anlam alanını çağrıştırmaktadır. Çünkü dörtlüğün genelinden hareketle şairin sevdiğinin, aileden mahrum kalmış garip birisi olduğu anlamı çıkmaktadır (anadan gülmeyen yâr anlamında, -dik: sıfat fiil eki). Diğer anlam ise şairin sevdiğine bir hitaptır (-dik: geçmiş zaman, şahıs eki) ve bu durumda annesinden (ailesinden) gülmeyenin kendisi olduğu biçimindedir. Şair bu durumunu sevdiğine söyleyerek ondan kendisinin hâlini hatırlama sormasını istemekte, onu ikna etmeye çalışmaktadır.

1.3. “Kazdığı Kuyuya Kendi Düşmek”

Er odur gamsız uyuya
Kem, hele hicap yok eyiye
*Herkes kazdığı kuyuya
Ameli ile bile düştü*
Kuloğlu (Öztelli, 1974: 292)

“Kazdığı kuyuya kendi düşmek” deyimim bir kişinin, başkasına zarar vermeye ve kötülük yapmaya çalışırken, kendi kendine zarar vermesi durumunu belirtir. Şair Kuloğlu şiirinde ilk etapta deyimim bu anlamını kastettikten sonra, aynı deyimden ikinci bir güzel anlam meydana getirmiştir ki bunu deyimdeki “kendi” kelimesi yerine “ameli” kelimesini getirmek suretiyle sağlamıştır. Bu değişiklikte ortaya çıkan yeni anlam “kuyu”nun anlamını “cehennem” şekline döndürmüştür. İnsan bu dünyadaki amelleri karşılığında ahirette cenneti veya cehennemi hak eder. Dörtlük buna göre tekrar okunduğunda, iyi insanların kötülerin amaçladığı olumsuz eylemlerden korkmasına gerek yoktur. Çünkü ameli iyilere tuzak için kuyu kazanlar altında kendilerinin cehennem kuyularını kazmaktadır.

1. 4. “Kara Çalmak”

Aşığını zâra çalmış
Gıya bakmış nara çalmış
Suçu ne ki *kara çalmış*
O gözlerin binasına Ercişli Emrah (Saraçoğlu, 1999: 119)

Kara çalmak, birisine “suç yüklemek” anlamında bir deyimdir. Ercişli Emrah bu dörtlüğünde “kara çalmak” deyimini kinayeli olarak; gözlerin çevresine siyah sürme çekmek anlamında gerçek; aşığına suç isnat ederek onu insanlara suçlu göstermek anlamında mecazi olmak üzere iki farklı anlamda kullanmıştır.

1. 5. “Abayı Yakmak”

Vâsıl olan var mı hiç visâline
Akl-ü fikir ermez bir kemâline
Âfitâb hüsnüne, hub cemâline
Var mı Dertli gibi *abası yanık*² Dertli (Köprülü, 2004. 709)

Abayı yakmak, sözlükte “gönül vermek, tutulmak, âşık olmak” anlamındandır. Deyim, biçim yönünden farklı, içerik olarak ise anlamına uygun kullanılmıştır. Ancak şair âşık olarak kendisini anlattığı halde bu deyim “abası yanık” biçiminde edilgen kullanarak deyim “tutulmak” anlamını öne çıkarmıştır. Bu halde âşık, aşka tutulmuş biridir ve bunda kendi dâhli yoktur. Bu şekilde kullanım, âşığın sevdiğine abayı yakmasının gayet doğal, olması gereken, yani şaşırılmayacak durum olduğu intibahını uyandırır. Şair bu kullanımın arka planında sevdiğine mesaj veriyor ve kendindeki doğal ve karşı konulamaz sürecin sevdiğinin tarafında da aynı şekilde gerçekleşmesini istiyor. Dörtlükte âşık, sevgilinin aşkına kavuşan kimsenin olmadığını söylüyor. Güzellik karşısındaki hayranlık ve şaşkınlığı da gizlemiyor. Ancak o aşkın derecesi konusunda kendisini ön plana çıkarmakta ve kendisi kadar âşık başkasının olmayacağını iddia etmektedir.

Günlük kullanımda deyimlerin genellikle masdarlı olan son kısımları üzerinde farklı seçenekler kullanılarak cümlelerin içerisine yerleştirilir. Önceki kelimelerde pek değişiklik yapılmaz. Ancak deyim şair Dertli'nin dilinde kullanıldığında onda büyük değişikliklere gidilmiş, deyim isnat grubu biçimine getirilmiştir. Deyimin her iki kelimesindeki eklerle uygulanan bu değişikliklerin her biri, dörtlüğe deyim mevcut anlamından başka anlamlar ve duygu değeri katmıştır.

1. 6. “Kadasını Almak”

Mayılam (yar) sedasına
Karşı duram kadasına
Ben fakirin odasına
Gelen dilber binler yaşa Ercişli Emrah (Saraçoğlu, 1999: 114)

Kadasını almak, “ona gelecek musibet ve felâketlerin kendisine gelmesini istemek” anlamında bir deyimdir. Ancak şair dörtlüğünde sevdiğine gelecek felaketlerin kendine gelmesini, bir dileme-isteme boyutundan çıkarıp bu musibetleri durdurmaya çalışma, bir nevi onlara savaş açma şeklinde kullanmıştır. Burada “sana bir bela gelecekse onun sendense bana gelmesini diliyorum” boyutundan “sana gelecek tüm belaların karşısında ben duruyorum, ben varken onlar sana gelemeyecekler” boyutuna taşınan -bu imkânsız da zorlamak olduğu için- yeni ve çok ilgi çeken bir sevgiyi ifade etme tarzı söz konusudur. Şair bu imkânı deyimden önceden hazır olan ve bilinen anlamı sayesinde yakalamıştır. Her iki anlamın bir arada olması da şairin sevdiği için neler yapabileceğini, onun fedakârlığını ifade imkânı sağlamıştır. Bu karşılaştırma sayesinde âşık sevdiğine olan aşkının derecesini çok etkili bir biçimde ortaya koyabilmiştir.

---

² Aksoy, şairlerin vezne uydurmak veya anlama farklı şekiller verebilmek gibi pek çok sebeple atasözünü ve deyimlerin kalıbını bozduklarını ve bu bozulmuş halleriyle onların bir atasözünü veya deyim olarak kabul edilemeyeceğini söyler. Ona göre bunlar asılları başka olan yapıları hatırlatan kullanımlardır. (1988/: 34) Bu doğru olmakla birlikte şairler her zaman anlamın sınırlarını zorlayan, yeni tasarımlar oluşturmak için her sözcüğe yeni anlamlar kazandırmayı amaçlayan insanlardır. Onların bu tür kullanımları okura zaten atasözünü ve deyimden orijinalini hatırlatmaktadır. Bunun üzerine şairin yeni tasarımıyla ona getirilen yeni anlamlar bu yapılar için de yeni anlam kapıları aralayabilir.

1. 7. "Kanı Kaynamak"

Dedim yanağında bir gül dalı var
Dedi teklif yok ya işte aliver
Dedim dudağından bir şeftali ver
Dedi *kaynamadı kan* sana vah vah Ruhsatî (Kaya, 1999: 152)

"Kanı kaynamak" birden bire samimi olmak, çok sevmek anlamındadır. Deyimin orijinali "kan kaynamak" değil "kanı kaynamak" biçiminde iyelik ekli olduğu için bu fiilin sahibi bellidir. Şair dördlüğünde deyimdeki iyelik ekini özellikle kullanmayarak deyimden mevcut anlamına ilave yeni bir tasarım daha oluşturmuştur. Bu yeni duruma göre, âşığa karşı kanı kaynamayan sevgili bu durumda edilgen durumda, yani tarafsız ve bir nevi suçsuzdur. Hatta bu durumdan üzgündür. Deyimdeki bu küçük değişiklik sayesinde, sevgiliden olumsuz cevap almasına rağmen onu bu olumsuz durumla ilişkilendirmek istemeyen, onu suçlamayan bir yaklaşım ifadesi ortaya çıkar ki bu tavır da sevgiliye ince bir iltifat anlamına gelmektedir.

1. 8. "Teline Değmek"

Kuloğlu der, *değer oldu telime*
Komaz felek gidem kendi bileme
Girmiş iken dost eteği elime
Gine çekip ala deyü korkarım Kuloğlu (Öztelli, 1974: 308)

"Teline değmek", en çok kızacağı şeyi yapmak veya sözü söylemek anlamındadır. Örnekler üzerine incelememiz ortaya koymaktadır ki söz üstadı olan âşıklar dilin imkânlarını sonuna kadar kullanmış, hatta sürekli yeni ve orijinal tasarımlar oluşturmaya çalışmışlardır. Deyimler ise edebî yapı ve anlama sahip olmaları ve bu anlamların tüm toplumca iyi bilinmesi sayesinde onlara özel imkânlar sağlamaktadır. Halk şairleri şiirlerinde deyimlere yer verdiklerinde onların hem mevcut anlamlarını hem de onlar üzerinden tasarladıkları yeni anlamları aynı anda kullanabilmişlerdir. Bu durum şiirlere anlam zenginliği ve yeni ifade imkânları sağlamıştır.

2. Hayat Tecrübesi İçeren Deyimler

2. 1. "Boynuz İsterken Kulaktan Olmak"

Kanâat halkasın bırakma elden
Elinden çıkmasın der isen dümen
Deve, ahû gibi *boynuz isterken*
İki kulaktan da çıkar demişler Levnî (Köprülü, 2004: 378)

"Boynuz isterken kulaktan olmak", çok daha iyi kazanç peşinde koşarken elinde bulunanları da kaybetmek anlamındadır. Âşık bu dördlükte toplumsal tecrübenin ürünü olan ilgili deyim verirken -toplumun söylediğini de "demişler" kelimesiyle özellikle vurgulayarak-, kendisi de bu deyim destekleyen iki yeni kullanım oluşturmayı amaçlamıştır. "*Kanaat halkasını elden bırakmamak*" ve "*dümeni elinden çıkarmak*" şeklindeki bu iki yeni ifade, topluma şair Levnî tarafından teklif edilen yeni bir deyim çekirdeği olabilir. Burada ilk söyleyenini bilmediğimiz için topluma mal ettiğimiz bugünkü deyimlerimizin geçmişteki oluşum hikâyesini görebiliriz.

2. 2. "Karda Gezip İzini Belli Etmemek"

Kûy-ı dilârâya eylersen akın
Zinhar gafil olma etrafa bakın
Karda yürü izin bildirme sakın
İl oğlu ârifdir duyar demişler Levnî (Köprülü, 2004: 379)

“Karda gezip izini belli etmemek”, kimsenin fark edemeyeceği tarzda gizli iş çevirmek anlamındadır. Bu dörtlük, Levnî'nin yukarıdaki dörtlüğünün devamında yer alır. Şiirin yapısından anlaşılacağı üzere âşığın bu dörtlükte kullandığı halk deyimi, “İl oğlu âriftir duyar” deyimidir ki devamındaki “demişler” kelimesi sahibinin halk olduğunu göstermektedir. Âşık, toplumun malı olan bu deyimi, ele aldığı konuyu desteklemesi için kullanmıştır. Üçüncü mısradaki “*karda yürü izini bildirme*” ifadesi bugün topluma mal olmuş çok bilinen bir deyimdir. Bir nasihat ifadesi olarak kullanılmıştır.

El yanında kara etmem yüzünü
Karda gezer belli etmem izimi
Hemen özü gibi bilsin özümü
Ruhsatî'yi sınar diye korkmasın Ruhsatî (Kaya, 1999: 289)

Levnî'nin kullandığı deyimi küçük bir değişiklikle Ruhsatî de kullanmıştır. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi deyim, şairi ileride halk arasında kabul görmeye namzet, deyime benzer başka bir yapı üretmeye zorlamıştır. O da “*el yanında yüzünü kara etmek*”tir. Bugün bu deyimi “*yüzünü kara çıkarmak*” şeklinde kullanılmaktadır.

2. 3. “İçi Beni Dışı Seni Yakar”

Eğer soysuz olup yaman çıkarsa
İçi beni dışı eli yakarsa
Yanına varmadan ağzı kokarsa
Bir okka misk bir yük ıtır ilâzım Ruhsatî (Kaya, 1999: 246)

“İçi beni dışı seni yakar”, dış görünüşü ile herkes tarafından beğenilen, oysa görünmeyen kısımları sıkıntılı olanlar anlamındadır. İsteddiği yârinin özelliklerini sıralarken istenmeyen özellikleri deyimler kullanarak dile getirmiştir.

2. 4. “Kazdığı Çukura (veya Kuyuya) Kendisi Düşmek”

Adûdan eyleme âhı
İnan bunu da billâhi
Kazanlar halk için çâhu
Yine kendi düşer derler Gevherî (Elçin, 1998: 531)

“Kazdığı çukura (veya kuyuya) kendisi düşmek” başkası için hazırladığı kötülüğe kendi uğramak anlamındadır. Bu dörtlüğün başında da konu şair tarafından deyim anlamına doğru hazırlanmakta ve taşınmaktadır. İlk dizede “*adûdan âh eylememek*” yapısı oluşturulmuştur. “*Âh eylemek*” tarih olarak 17. yüzyıl öncesindeki metinlerde yer alan köklü bir deyim olmakla birlikte, “*adûdan âh eylememek*” konu olarak evrensel içerikli bir çıkarımdır. Bu da bizi âşığın deyimleşmeye müsait yeni bir tasarım oluşturduğu sonucuna götürebilir.

2. 5. “Pişmiş Aşa Soğuk Su Katmak”

El vurmamım toprak ile taşına
Soğuk su katmadım pişmiş aşına
Seyrânî yaratan kulun başına
Güzel çirkin başa kakmaz istemez Seyranî (Kasır, 1984: 242)

“Pişmiş aş soğuk su katmak” yürümekte olan bir işi bozmak, engellemek anlamına gelir. Bu dörtlükte ayrıca “el vurmamak” ve “baş kakmak” şeklinde iki deyim daha kullanılmıştır. Âşık, insanların işlerini bozmadığını, onların olumsuz durumlarını başlarına kakmadığını, kısaca pozitif davranışlar sergilediğini deyimler vasıtasıyla dile getirmiştir.

2. 6. "Atı alan Üsküdar'ı Geçti"

Esb-i nazın tutup elde yidegör,
Ehli hakla râh-ı Hakk'a gidegör,
Zihni maksudunu elde edegör,
At alanlar Üsküdar'ı geçmeden. Bayburtlu Zihni (Baba, 2009: 74)

"Atı alan Üsküdar'ı geçti", "fırsat kaçtı, artık yapılacak şey kalmadı" anlamında kullanılır. Âşık bu dörtlükte fırsat elden gitmeden amaçlara kavuşmanın gerekliliğini dile getirmiştir. Önceki dizede "maksudunu elde etmek" şeklinde bir başka yapı mevcuttur ki bu yapı 16. yüzyıl şairi Hatemî İbrahim Bey'in "Erişir menzil-i maksuduna aheste gidenler / Tiz-reftar olanın pâyına damen dolaşır" beytini hatırlatır.

2. 7. "Başına Devlet Konmak"

Her yiğidin devlet konmaz başına
Yâr ağlatan doyar m'ola yaşına
Göğsü nakış nakış tavus kuşuna
Benzettim yavruyu seçemiyorum Karacaoğlan (Sakaoğlu, 2004: 510)

"Başına devlet konmak" ummadığı, beklemediği bir nimete ya da varlığa kavuşmak anlamındadır. Bu dörtlükte diğer dörtlüklerden farklı olarak önce deyim verilmiştir. Ancak burada da deyim in işaret ettiği anlam sonraki dize ile devam ettirilmiş ve anlamca desteklenmiştir. İkinci dizede geçen "(göz) yaşına doymamak" bugün beddua içerikli bir kullanımdır.

2. 8. "Yüzünün Nuru Kalmamak"

Dolandım geldim ben Rum ile Şam'ı
Sevdiğim yüzünün nuru kalmamış
Uğrun uğrun âşinalık ederken
Şimdi söyleyecek dilin kalmamış Karacaoğlan (Sakaoğlu, 2004: 631)

"Yüzünün nuru kalmamak" içinde hep kötülük olan insanların bu kötülüğünün yüzüne yansması anlamında kullanılan bir deyimdir. Bu dize öncesinde şair Karacaoğlan "Rum ile Şam'ı dolanmak" şeklinde bir kullanıma başvurmuştur ki bu kullanımı 13. yüzyıl mutasavvıfı Yunus Emre'nin "Gezdim Rum ile Şam'ı /Yukarı illeri kamu" mısralarında görmekteyiz (Tatçı, 1998: 276). Karacaoğlan burada gerçekten bu illere seyahat ettiğini söylemek istememiştir. Burada uzun bir seyahat yapıldığı anlatılmıştır. Gerçekten de ellerinde sazıyla geleneği icra eden âşıkların gezginci olduğunu görmekteyiz.

3. Toplumsal Yaşamla İlgili Deyimler

Bir toplumun kültürel unsurları, o dilin söz varlığına yansır. Bu yüzden söz varlığının bir parçasını oluşturan deyimler incelenerek bir toplumun kültürel unsurları hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Türkçede yer alan deyimler, bu haliyle âşıkların şiirlerine de yansmıştır.

3. 1. "Bir Yastıkta Kocamak"

Her ne dedim ise dedim nafile
Ne yapsın Sümmânî gelmiyor dile
Sever sevdiğinle efendim bile
Kalkıp bir yastıkta kocalmak mı var Sümmânî (Erkal, 2007: 263)

"Bir yastıkta kocamak" deyimi, karı kocanın birlikte uzun bir ömür sürmesini anlatmaktadır. Türklerde aile kavramı önemlidir ve aileyi oluşturan fertler güçlü bir toplum yapısının temel taşıdır. Bu yüzden eşlerin uzun bir ömür sürmeleri ailenin sağlıklı

şekilde devamı açısından vazgeçilmezdir. Sümmâni, “sevdiği” kelimesi ile bu deyimini birlikte kullanmıştır.

3. 2. Dile (Dillere) Düşmek

Birin bilir binin bilmez
Bu dünya kimseye kalmaz
Yâr ismini desem olmaz
Düşer dillere dillere Erzurumlu Emrah (Ural, 1984: 51)

Türk toplumunda sosyal kontrol önemlidir ve kişiler davranışlarını toplumsal normlara göre düzenlemek zorundadır. Aksi halde toplum yanlış ve aykırı davranışlarda bulunan bireyleri dışlayabilmektedir. Kişinin sevdiğinin adını dile getirmesi onun kınanması ve toplumun diline düşmesine sebep olabilir. Âşık bu durumun farkındadır. İkinci anlam olarak âşık, sevgilinin adının dillere düşmesini istememektedir. Sevdiğinin isminin herkes tarafından telaffuz edilmesi onu rahatsız etmektedir.

3. 3. Hal Hatır Sormak

Karac'Oğlan der varalım
Halın hatırın soralım
Dedim dilber sarılalım
Sen bilirsin deyip durur Karacaoğlan (Sakaoğlu, 2004: 626)

Toplumsal yapının güçlü olduğu bir toplumda kişiler arası ilişkilerin de güçlü olması gerekir. Bunun için bireylerin belirli aralıklarla birbirlerinin durumunu öğrenme anlamında hal hatır sormaları gerekir. Hal hatır sorma, iletişimin anahtarı konumundadır. İletişim öncesi mutlaka üzerinde durulmaktadır. Karacaoğlan da sevgilinin yanına varınca asıl maksadına geçmeden önce hal hatır sormayı ihmal etmemiştir.

3. 4. İnce Eleyip (Eğirip) Sık Dokumak

Yutabilir misin sen bu lokmayı
Öğretirler sana ders okutmayı
İncecik eğirip sık dokutmayı
Gider kahvelerde kumazlanırsın Dertli (Köprülü, 2004: 710)

Türkler dokumacılığa önem verirler ve bu alanda oldukça maharetlidirler. Hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe bir toplumun dokumaya önem vermesi doğal bir sonuçtur. Küçükbaş hayvanların yünleri önce eğirilerek iplik haline getirilir ve sonra dokuma eylemi gerçekleştirilir. “İnce eğirip sık dokuma” deyimini Türklerin bu zanaata verdikleri önemi de göstermektedir. Dokuma eyleminin inceliğini anlatan bu söz zamanla bir işte “titiz davranılmasının gerekliliğini” anlatır duruma gelmiştir.

3. 5. Düğün Bayram Etmek

Talana da deli gönül talana
Gide gele orta yeri dolana
Bir yiğit sevdiği yakın olana
Günde *düğün bayram etmiş* gib' olur Karacaoğlan (Sakaoğlu 2004: 620)

Düğünler ve bayramlar Türk toplumunda birlikteliğin ve mutluluğun kaynağı olarak görülür. İnsanlar bu özel günlerde akraba ve dostlarıyla görüşürler. Bu beraber olma ve ortak paydada buluşma, aidiyet duygusunun yanında kişiye mutluluk da vermektedir. Karacaoğlan, sevdiği yakın olanın yaşadığı mutluluğu kültürel arka planından dolayı bu deyimle dile getirmiştir.

Sonuç

Bir söz üstadı olarak âşıklar, deyimlerin sahibi olan halkın yüzyıllar boyunca işleyerek onlara kazandırdıkları anlamlarla yetinmemiş, şiirlerinde deyimlerin anlam sınırlarını zorlamışlardır. Fakat incelememizde görülmüştür ki şairlerin yapmaya çalıştığı, deyimlerin mevcut anlamlarını bozmak değil, onların kalıplarını değiştirerek -böylece belki deyim olmaktan uzaklaştırarak- tek tek kelimelerinin üzerinde söz oyunları ile onlardan ikinci, üçüncü kullanım alanları veya anlamlar üretmeye çalışmak olmuştur.

Halkın ortak belleğinin ve ortak sanatkârlığının ürünü olan deyimler, halk şairlerinin dilinde onların sanatsallıklarını çok daha güçlendirmiştir. Şairler şiirlerinde deyimlerden yararlanmak suretiyle şiirlerinde onların toplumca bilinen anlamlarını anımsatma yoluyla kolayca kullanmış olduktan sonra, deyimlerin bilinen şekillerinde yaptıkları sanatsal değişiklikler sayesinde başka şairane anlamlar üretme yoluna gitmişler ve bunu başarmışlardır.

Şairlerin şiirlerinde deyim kullanmaları, halkın topluma mal olabilecek yeni yeni deyimler üretmelerine kapı aralamıştır.

Kaynakça

- ATALAY, Besim (1999). *Divanü Lüğati't - Türk Tercümesi*, C III, Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi
- DOĞAN, Nuh (2014). "Bir Kültür Unsuru Olarak Eşdizimsel Yapılar", *Gençlik ve Kültürel Mirasımız/Uluslararası Kongre (16-18 Mayıs 2014/Samsun)*, Samsun: Ceylan Ofset. s. 507-518.
- DOĞAN, Nuh (2015a). "Türkçe Sözlük'te Fiîsel Eşdizimlilik", *Gazi Türkiyat*, Güz 2015/17: s. 67-84.
- DOĞAN, Nuh (2015b). "Türkçe Öğrenci Sözlüklerinde Eşdizimlilik Bilgisi", *Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu- Elektronik Sözlükler*, 3-4 Kasım 2015, İstanbul- Türkiye.
- ELÇİN, Şükrü (1998). *Gevherî Divanı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ERKAL, Abdulkadir (2007). *Âşık Sümmânî*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- KASIR, Hasan Ali (1984). *Seyranî*, İstanbul: Acar Matbaacılık.
- KAYA, Doğan (1999). *Âşık Ruhsatî*, Sivas: Sivas Belediyesi Kültür Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2004). *Saz Şairleri I-V*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZTELLİ, Cahit (1974). *Üç Kahraman Şair Köroğlu Dadaloğlu Kuloğlu*, Yayın yeri yok: Milliyet Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (2004). *Karaca Oğlan*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SARAÇOĞLU, Ali (1999). *Ercişli Emrah*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞİŞMAN, Bekir (2002). "Türkiye ve Kazakistan'da Yaşayan Âşıklık Geleneğinin Değişmeyen Unsurlar Açısından Karşılaştırılması", *Milli Folklor*, S. 54, s. 68-74.
- TATÇI, Mustafa, 1998. *Yunus Emre Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- PARLATIR, İsmail (2007). *Deyimler*, Ankara: Yargı Yayınları.
- URAL, Orhan (1984). *Erzurumlu Emrah/Hayatı-Şiirleri*, İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım.